



Дзяніс ДУК,
Юрый КЕЖА

Нашчадкі Рагвалода і пачаткі дзяржаўнасці на беларускіх землях: разважанні да першага тома "Гісторыі беларускай дзяржаўнасці"

Для абгрунтавання сваёй ідэнтычнасці кожная дзяржава звяртаецца да гістарычнага мінулага. Успрыманне і асэнсаванне гістарычнай спадчыны адлюстравана ў нацыянальным наратыве, які з'яўляецца асновай канцэпцыі дзяржаўнага суверэнітэту.

Зараджэнне гістарыяграфічнай традыцыі як палітычнага расповеду, які асвятляе (у якасці прадмета даследавання) гісторыю беларускіх зямель, адносіцца да XIX ст. У гэты час беларускімі даследчыкамі (В.В. Турчыновіч, М.В. Каяловіч, М.В. Доўнар-Запольскі і інш.) была агучана трактоўка гісторыі Полацкай зямлі ў катэгорыях беларускай дзяржавы¹. У 1980-я — 1990-я гг. квінтэсэнцыяй полацкацэнтрчнай канцэпцыі сталі тэзісы вядомага гісторыка і археолага Георгія Васільевіча Штыхава аб Полацкім княстве як "калысыцы дзяржаўнасці на беларускіх землях"². Менавіта Георгій Васільевіч упершыню ў беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі назваў Полацк "цэнтрам буйнога княства — асобнай дзяржавы са сваёй княжацкай дынастыяй, вечавым ладам, моцным войскам"³.

У 2018 г. канцэпцыя зараджэння, станаўлення і развіцця Полацкага княства як першай самастойнай дзяржавы на беларускіх землях была адлюстравана ў фундаментальнай пяцітомнай навуковай працы Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі — "Гісторыя беларускай дзяржаўнасці". Першы том яе прысвечаны вытокамі і асаблівасцям развіцця дзяржаўных сацыяльна-палітычных структур на беларускіх землях ад глыбокай старажытнасці (перыяду палеаліту) да канца XVIII ст.⁴.

Раздзелы, прысвечаныя племянным княствам IX—X стст., вытокамі беларускай дзяржаўнасці (Полацкага княства) і Кіеўскай Русі ў гісторыі беларускай дзяржаўнасці былі падрыхтаваныя прафесарам Вольгай Мікалаеўнай Ляўко з суаўтарамі⁵. У іх падкрэсліваецца, што Полацкая зямля з'яўлялася вытокамі беларускай дзяржаўнасці⁶. Ядром і першапачатковым цэнтрам будучай Полацкай зямлі было племянное княжанне палачан (IX—X стст.)⁷. Сацыяльныя і палітычныя структуры ў ім былі заснаваныя на родавым прынцеце арганізацыі княжацкай улады⁸. Да другой паловы X ст. тэрыторыя княжання палачан і яго палітычная структура змяніліся ў раннедзяржаў-

ную — уласна Полацкае княства (зямлю). Далейшая гісторыя Полацкай зямлі характарызуецца ўмацаваннем яе сацыяльна-палітычнага статусу і эканамічнай магутнасці (XI ст.) з наступным яе распадам (XII — першая траціна XIII ст.)⁹. Каталізатарам дзяржаўтваральных працэсаў на землях Беларускага Падзвіння аўтары лічаць развіццё транскантынентальнага гандлю па водным шляху "з варагаў у грэкі" і кантроль Полацка над яго заходнедзвінскім адрэзкам з канца IX ст.¹⁰. Апошняя выснова шмат у чым супадае з канцэпцыяй Г. Штыхава, згодна з якой вылучэнне Полацкага княства як самастойнага дзяржаўнага ўтварэння адбываецца дзякуючы ўдаламу размяшчэнню Полацка на шляху "з варагаў у грэкі"¹¹. Такім чынам, зараджэнне дзяржаўнасці на землях Беларускага Падзвіння даследчыкамі наўпрост атаясамліваецца з развіццём сацыяльнай арганізацыі, эканамічнай базай якой быў гандаль па Заходняй Дзвіне як лакальным адрэзку транс'еўрапейскага шляху "з варагаў у грэкі".

Дадзеная канцэпцыя, заснаваная на прыярытэце пісьмовых крыніц разам з шырокім выкарыстаннем археалагічных матэрыялаў, прадстаўлена ў рэчышчы пазітывісцкай трактоўкі гістарычных падзей. Асноўнай пісьмовай крыніцай па перыядзе IX—XI стст. з'яўляецца "Аповесць мінулых гадоў" (далей — "АМГ"). На падставе яе гістарычнага аналізу гісторыкамі зробленыя высновы аб пачатку палітагенеза на тэрыторыі Беларускага Падзвіння.

На нашу думку, варта звярнуць увагу на шэраг важных аспектаў вывучэння гісторыі Полацкай зямлі. "Аповесць мінулых гадоў" як гістарычная крыніца склалася да пачатку XII ст. і ад вытокаў палітагенезу на беларускіх землях у VIII—IX стст. яе аддзяляе 350—400 гадоў. Шэраг сучасных аўтарытэтных даследчыкаў адзначалі яе асаблівасці: падзеі другой паловы XI — пачатку XII ст. былі перанесены аўтарамі "АМГ" на невядомы ім перыяд IX—X стст., летапісцы маглі



выкарыстоўваць для апісання падзей літаратурны або біблейскі шаблон¹². Аднак у "Гісторыі беларускай дзяржаўнасці" дадзена праблема не знайшла свайго адлюстравання. Верыфікацыя археалагічным матэрыялам дадзеных "АМГ" не заўсёды прымальная, паколькі ў пытанні палітагенезу яна нязменна спараджае навуковую дыскусію. Прывядзем прыклад: пры разглядзе перыяду "княжанна палачан" па археалагічных крыніцах (IX — першая палова X ст.) у фундаментальнай навуковай працы да 1150-годдзя расійскай дзяржаўнасці "Русь у IX—X веках: археалагічная панорама" расійскім археолагам І.І.Ерамеевым зроблена адваротнае высновам Г.Штыхава і В.Ляўко заключэнне. На яго думку, "конфігурацыя географічнага прастранства" і роля Заходняй Дзвіны "в контактах между Северной и Западной Европой, с одной стороны, и Восточной Европой — с другой, до X в. была довольно незначительной"¹³.

Адлюстраванне этнічнай ідэнтычнасці ў матэрыяльнай культуры ранніх супольнасцяў у найноўшай гістарыяграфіі таксама падвяргаецца крытыцы. Заўважана, што межы этнічных груп могуць змяняцца ў залежнасці ад часу і месца, а сама ідэнтычнасць мае дынамічную і інструментальную прыроду. У такім выпадку матэрыяльная культура магла сведчыць аб рэгуляванні міжгрупавых адносін, а не маркіраванні этнічных асаблівасцяў¹⁴. Таксама пры даследаванні працэсаў палітагенеза, этнічнай і сацыяльнай трансфармацыі раннедзяржаўных структур у гістарыяграфіі выразна назіраецца паступовы адыход ад традыцыйных прымардыялістычных уяўленняў аб аднародных этнічных і сацыяльных групах (у традыцыйнай гістарыяграфіі — рухаючай сілы палітагенеза), аб'яднаных прыкметамі агульнага паходжання: мова, культура, звычай і вераванні. Усё большае распаўсюджванне атрымлівае канструктывісцкі падыход, пры якім раннесярэднявекавыя ідэнтычнасці разглядаюцца як сканструяваныя феномены, якія могуць залежаць ад дзейнасці эліт, сітуацыйных фактараў, пэўных дыскурсіўных практык або літаратурных канструктаў сярэднявекавых аўтараў¹⁵. Раннесярэднявекавая ідэнтычнасць не мае ўстойлівых крытэрыяў і вельмі часта носіць сітуацыйны характар. Такім чынам, з шэрагу элементаў ідэнтычнасці пэўнай групы насельніцтва пры пэўных абставінах можа быць выдзелены адзіны фактар, які будзе з'яўляцца найбольш істотным і актуальным¹⁶.

Варта ўлічваць некаторыя прынцыповыя адрозненні дзяржаўных утварэнняў X—XI стст. ад дзяржаў сучаснага тыпу. Пад дзяржавай сучаснага тыпу ў агульных рысах варта разумець палітычную форму арганізацыі чалавечай супольнасці, якая прадугледжвае манапольнае ажыццяўленне ўлады на пэўнай тэрыторыі з дапамогай выключнага права прымянення гвалту, устапоўлення адзіных нормаў падаткаабкладання, распаўсюджвання на падкантрольнай

тэрыторыі ўніфікаваных нормаў кадыфікаванага права і суда. Пры гэтым для паспяховага ажыццяўлення сваіх кіраўнічых функцый улада павінна быць легітымнай, а дзяржава павінна мець: выразна пазначаныя і строга кантраляваныя межы; пастаяннае войска; разгрупаваную па рэгіёнах уладу; бюракратычную, разгалінаваную сістэму кіравання; пастаянны апарат прымусу; інстытут паліцыі, які выконвае ў грамадстве дысцыплінарную функцыю; канстытуцыяванае заканадаўства, а таксама інстытуцыйныя, трансакцыйныя і інфраструктурныя выгоды¹⁷.

Разглядаючы структуру ўсходнееўрапейскіх дзяржаў IX—XI стст., даводзіцца канстатаваць, што далёка не ўсе з пералічаных фактараў сучаснай дзяржавы стасуюцца з сярэднявекавымі дзяржаўнымі ўтварэннямі. Напрыклад, адсутнасць шэрагу камунікацыйных тэхналогій не дазваляе наладзіць развітую інфраструктуру і дыстанцыйныя зносіны паміж цэнтрам і перыферыяй, што робіць фактычна немагчымым засяроджванне цэнтральных уладных функцый у адным месцы. Сярэднявекавы правіцель вымушаны перамяшчацца па краіне, тым самым ажыццяўляць сваю ўладу па прынцыпе асабістай прысутнасці¹⁸.

Таксама даволі спрэчным з'яўляецца ўяўленне аб сярэднявекавой дзяржаве як маналітнай тэрыторыі, пазначанай выразнымі межамі. Тэрытарыяльны прынцып арганізацыі быў не знаёмы шматлікім сярэднявекавым грамадствам, дзе дзяржава "належала" найперш прывілеяваным сляям насельніцтва і арганізоўвалася на аснове персанальных сувязяў і іерархічнай структуры¹⁹.

У сучасных уяўленнях безумоўным атрыбутам дзяржавы з'яўляецца наяўнасць лінейных межаў. Аднак у Сярэднявеччы (маецца на ўвазе перыяд да XIV ст.) з-за частых ваенных сутыкненняў перыферыя была размытая і не мела выразна пазначаных межаў. Для дзяржавы X—XI стст. варта гаварыць не столькі пра лінейныя межы, колькі пра памежныя зоны, якія маркіравалі ўладанне правіцеля (дынастыі)²⁰.

Прынамсі для X—XI стст. малаверагодным з'яўляецца сцвярдзенне аб бюракратычнай структуры і разгалінаваным апарце кіравання. У ранняй дзяржаве сацыяльная структура як мінімум не пастаянная. Пры безумоўнай наяўнасці знаці з вайскавай эліты (дзюжны) пісьмовыя і археалагічныя крыніцы не захавалі інфармацыі аб адміністрацыйным апарце кіравання з рэгламентаванымі адміністрацыйнымі функцыямі. Дададзена форма сацыяльнай арганізацыі характэрная хутчэй для дзяржаў Новага часу, чым для дзяржаў X—XI стст.

Гаворачы аб размеркаванні адміністрацыйных функцый даводзіцца канстатаваць, што ў Сярэднявеччы не было падзелу на пастаянна дзеючую армію, якая вяла войны са знешнім агрэсарам, і групу, якая выконвала паліцэйскія функцыі ўнутры грамадства. У сярэднявекавых дзяржавах Усходняй Еўропы орга-

ны кіравання і кантролю — прымітыўныя і слаба раздзеленыя, таму ваенныя, паліцэйскія і адміністрацыйныя функцыі выконваюцца дружнай арганізацыяй і людзьмі, набліжанымі да ўладара²¹.

Улічваючы, што ў калектыўных уяўленнях людзей Сярэднявечча, у адрозненне ад людзей сучаснага грамадства, не магла сістэмна канцэнтраватца паняцці аб палітычных інстытутах, бюракратычным апаратах, рэгламентаваных законах, дзяржаўных межах і г. д., ядром ментальных уяўленняў аб дзяржаве быў вобраз правячых дынастый. Па справядлівым сцвярджэнні ўкраінскага медыявіста А.П.Талочкі, сярэньвяковае ўспрыманне дзяржавы трывала ідэнтыфікацыя з дынастыяй²². Княжацкі род непасрэдным чынам атаясамліваўся з дзяржавай, а сама дзяржава стала формай існавання княжацкага роду (дынастыі).

У сувязі з гэтым паказальныя працэсы афармлення дзяржаў на мяжы X—XI стст. ва Усходняй і Цэнтральнай Еўропе, якія звязаныя з атрыманнем манопольнага права на ўладу правячых родаў: Рурыкавічаў на Русі, Пястаў у Польшчы, Пржэмысловічаў у Чэхіі, Арпадаў у Венгрыі. Для тэрыторыі Усходняй Еўропы дзяржаўныя ўтварэнні канчаткова фарміруюцца напярканцы X — у першай палове XI ст.

Менавіта з канца X ст. у славянскім свеце фіксуецца выключнасць праваў асобных дынастый на ажыццяўленне ўлады ў сваіх землях²³. Узнікненню правячай на Русі дынастыі асабліва ўвага надаецца ў першых старажытнарускіх летапісах²⁴, дзе Рурыкавічам адводзіцца ключавая роля ва ўсталяванні грамадскай сістэмы, якая існуе на працягу XI—XII стст. Паколькі гэтай грамадскай сістэмай была сама дзяржава, яе ўтварэнне асэнсоўвалася праз прызму паходжання дынастыі, а яе гісторыя — як змена прадстаўнікоў аднаго правячага роду²⁵.

Такім чынам, для тэрыторыі Усходняй Еўропы дынастычны дыскурс стаў асноўным фактарам у працэсе афармлення дзяржаўнай арганізацыі. Да апошняй чвэрці X ст. правячая група — русь, якая канцэнтравалася ў Сярэднім Падняпроўі з цэнтрам у Кіеве, не мела дастаткова рэсурсаў для пашырэння манопольнай улады на велізарныя тэрыторыі. Пачынаючы з Уладзіміра Святаславіча, дзякуючы ваеннаму далучэнню значных тэрыторый ад Сярэдняга Падзвіння на паўночным захадзе да Сярэдняга Паволжа на ўсходзе, ад Павалхоўя на поўначы да ніжняй плыні Дняпра на поўдні фарміруецца грандыёзнае аб'яднанне — дзяржава Рурыкавічаў²⁶. Калі да Уладзіміра Святаславіча правячая ваенна-гандлёвая група (русь) была аморфнай і не мела выразнай структуры, дык пасля яго ва Усходняй Еўропе ўсталёўваецца дынастыя, па вызначэнні А.Талочкі: *"закрыты клуб, членство в котаром наступае в момемент рождения, а доступ извне невозможен"*²⁷.

Пры Уладзіміры Святаславічы адбываюцца кардынальныя змены палітычнага, рэлігійнага і ідэалагічнага характару, вынікам якіх стала станаўленне новай ідэнтычнасці. Гэтая ідэнтычнасць фарміруецца праз этнакультурнае аб'яднанне русі як гандлёва-ваеннай карпарацыі са славянскімі супольнасцямі Усходняй Еўропы ў рамках адной культурна-рэлігійнай прасторы²⁸. Тэрмін "русь" з сацыяльнага набывае больш шырокае тэрытарыяльнае і дзяржаўнае значэнне²⁹.

У адрозненне ад папярэднікаў, Уладзімірам былі сфарміраваныя асновы рэпрэзентацыі ўлады пануючай дынастыі. Адным з галоўных сімвалаў правячага роду стаў трызубец — з канца X ст. і да сярэдзіны XIII ст. родавы сімвал дынастыі Рурыкавічаў³⁰. У першых рускіх князёў — Ігара, Святаслава, Яраполка — княжацкі знак ідэнтычны і ўяўляе просты двузубец. Змены родавай тамгі адбыліся ў перыяд унутрыдынастычных сутыкненняў паміж сынамі Святаслава Ігаравіча — Яраполкам і Уладзімірам. Як адзначае А.А.Малчанаў, з'яўленне дадатковага элемента на знаку Уладзіміра Святаславіча (трэцяга зубца) і пераўтварэнне княжацкага знака ў трызубец абумоўленыя жаданнем Уладзіміра вылучыць у процівагу традыцыйнаму двузубцу кіеўскага князя, які дастаўся Яраполку ў спадчыну ад ранейшых князёў, сваю мадыфікаваную эмблему³¹.

Пасля забойства старэйшага брата Яраполка і авалодання Кіевам па праве сілы Уладзімір, каб канчаткова замацаваць сваё праўленне і даць права на ўладу сваім нашчадкам, рашуча мяняе княжацкую сімваліку. Паколькі Уладзімір не быў законным сынам кіеўскага князя Святаслава, ён не павінен быў лічыцца паўнапраўным прадаўжальнікам бацькоўскага роду, аднак мог лічыць сябе пачынальнікам новага роду³².

Галоўным ідэалагічным фактарам афармлення "абноўленага" княжацкага роду стала прыняцце хрысціянства, якое адкрывала для Русі перспектывы далучэння да еўрапейскіх дзяржаў праз міждынастычныя шлюбы і заключэнне дыпламатычных пагадненняў. Хрысціянская рэлігія адкрывала новыя перспектывы ў сакралізацыі ўлады правячага роду і спосабаў яе маніфестацыі.

З канца X ст. і на ўсім працягу дамангольскай гісторыі Русі хрысціянства з'яўлялася яркім маркерам ідэнтычнасці, паколькі дазваляла найбольш выразна выбудоўваць апазіцыю "свой — чужы" па прынцыпе "хрысціянін — язычнік" ("паганы"). Пасля прыняцця Руссю хрысціянства ў калектыўных уяўленнях фарміруецца старажытнарускі вобраз "бязбожных" варвараў — полаўцаў³³. Усведамленне сваёй прыналежнасці да хрысціянскага свету дапамагала цэментваць этнічную агульнасць, з часам пераходзячы ў этнацэнтрызм³⁴. Паказальна, што ў барацьбе з полаўцамі павінны былі прымаць удзел усе прадстаўнікі княжацкага роду Рурыкавічаў.

З прыняццем хрысціянства і актыўным манументальным будаўніцтвам звязана фарміраванне сакральных топасаў правячага роду. Паколькі дзяржа-



ва наўпрост атаясамлівалася з пануючай дынастыяй і ахоплівала ўсіх яго прадстаўнікоў, улада правіцеля не закончалася з яго смерцю³⁵. З канца X ст. на старажытнарускіх землях ствараюцца сакральныя цэнтры — месцы пахавання прадстаўнікоў дынастыі. У Кіеве такімі цэнтрамі былі Дзесяцінная царква і Сафійскі сабор³⁶.

Такім чынам, зыходзячы з кардынальных сацыяльна-палітычных, рэлігійных і культурных зменаў, ва Усходняй Еўропе на мяжы X—XI стст. афармляецца выразны дынастычны дыскурс, які і абумовіў далейшае развіццё дзяржаўнай арганізацыі — дзяржавы Рурыкавічаў. З агульнага кантэксту развіцця гэтай дзяржавы ў пэўнай ступені выпадае Полацкая зямля.

Так, распрацаваны Уладзімірам канцэпт дынастычнай пераемнасці засвойваюць нашчадкі Рагвалода — полацкія князі XI—XII стст.³⁷. Ізяслаў Уладзіміравіч, мабыць, яшчэ ў поўнай ступені не ўсведамляў палітычныя выгады ад спадчыны мясцовай "дзедавай" улады Рагвалода: ён з'яўляўся непасрэдным правадніком палітыкі свайго бацькі, кіеўскага князя Уладзіміра³⁸. Яго сын Брачыслаў (відаць, не без уплыву мясцовых полацкіх элітаў) і ўнук Усяслаў Брачыславіч зрабілі на сваяцтве з Рагвалодам своеасаблівы палітычны капітал, умацаваўшы цягам XI ст. асобную ад Рурыкавічаў княжацкую дынастыю Рагвалодавічаў. Брачыслаў Ізяславіч і Усяслаў Брачыславіч пазіцыянуюць дынастычную ідэнтычнасць ад родапачынальніка Рагвалода, полацкія князі XII ст. праз княжацкі іменаслоў апелююць як да Рагвалода, так і да спадчыны Брачыслава і Усяслава³⁹.

Полацкая зямля як тэрытарыяльна-палітычная арганізацыя вылучаецца ва ўступнай частцы "АМГ", калі летапісец згадвае пра ўсходнеславянскія супольнасці: "*почаша родъ ихъ княженье в Поляхъ, а в Деревляхъ свое, а Дреговичи свое, а Словени свое в Новегороде а другое на Полоте иже Полочане от нихъже*"⁴⁰. У дадзеным паведамленні варта бачыць відавочны анахранізм у суаднесенні Полацкай зямлі як дзяржаўнай арганізацыі XI—XII стст., праецыруемы летапісцам на ранні (да Рурыка) перыяд. Пад 6448 (980) г. Полацкая зямля згадваецца ў кантэксте ўладанняў прышлага князя Рагвалода: "*бе бо Рогъволодь пришель из заморья, имяше власть свою в Полотъске*"⁴¹. Тэрміны "власть", "волость" (у аналагічным тэксце Іпацьеўскага летапісу)⁴² згадваюцца ў старажытнарускім значэнні "владение", "государство"⁴³. Полацкая зямля як тэрытарыяльнае ўтварэнне ("Полоцкая область") згадваецца ў паведамленні за 6600 (1092) г.: "*оуезвьляху люди Плотъские, и его область*"⁴⁴. У Лаўрэнцьеўскім летапісу пад 6638 (1128) г. упершыню згадваецца Полацкае княства ў значэнні зямлі=краіны (дзяржавы)⁴⁵: "*Роговолоду держацю и владеющю и княжачю Полотскую землю*"⁴⁶.

У поўным тэксце паведамлення аб сватаўстве Уладзіміра Святаславіча да Рагнеды дыскурс асоб-

нага ад Рурыкавічаў княжацкага роду полацкіх князёў прызнаваўся кіеўскім летапісцам. Гэта пацвярджае фраза летапісу пра варожасць паміж двума княжацкімі родамі — спадчыннікамі Яраслава Уладзіміравіча і Рагвалодавічамі: "*и оттоле мечь взимають Роговоложи внуци противу Ярославим внуком*"⁴⁷.

Акрамя летапісных паведамленняў на існаванне дынастыі полацкіх князёў паказвае шэраг асабліваасцяў, якія маюць непасрэдныя аналогіі ў рэпрэзентацыі ўлады князёў Рурыкавічаў канца X — XI ст. Да такіх сімвалічных формаў праяваў улады полацкіх князёў можна аднесці традыцыю пераемнасці асабістых родавых знакаў (тамг), запазычаных у Рурыкавічаў, а таксама традыцыю родавых пахаванняў і княжацкіх культураў⁴⁸.

Так, пачынаючы з праўлення Ізяслава Брачыславіча, полацкія князі выкарыстоўваюць у якасці асновы родавага знака трызубец Уладзіміра Святаславіча, крыху змяняючы яго⁴⁹.

З прыняццем хрысціянства і пачаткам каменнага будаўніцтва ўзнікае традыцыя княжацкіх пахаванняў. Пахаванне прадстаўнікоў дынастыі ў пэўных храмах сімвалізавала адзінства правячага роду. Таксама месцы княжацкіх пахаванняў сведчылі аб заступніцтве за князёў пэўнага святога і пераемнасці ўлады⁵⁰.

На працягу XI—XII стст. месцамі пахаванняў полацкіх князёў з'яўляліся розныя храмы. У перыяд фарміравання дынастыі на працягу XI ст. галоўным і, мабыць, адзіным храмам-пахавальняй полацкіх князёў быў Сафійскі сабор — сярэдневяковы сімвал Полацка, яго сакральны і духоўны цэнтр.

З пачатку XII ст. у развіцці хрысціянскага дойдзства Полацкай зямлі пачынаецца новы этап, які вызначаецца як княжацка-біскупскі⁵¹. У параўнанні з перыядам канца X—XI ст. ён характарызуецца лакальнасцю палітычных мэтай і падзелама адзінай дынастыі на асобныя адгалінаванні нашчадкаў Усяслава Брачыславіча. Вядомыя тры храмы-пахавальнікі полацкіх князёў: Пятніцкая царква Барысаглебскага манастыра, храм-пахавальня полацкіх князёў на Ніжнім замку⁵², а таксама нядаўна адкрытая крыпта Спаса-Праабражэнскай царквы⁵³.

Верагодна, падзел княжацкага роду Рагвалодавічаў у XII ст. запатрабаваў стварэння некалькіх сакральных цэнтраў пахаванняў, што і знайшло сваё ўвасабленне ў існаванні некалькіх месцаў родавых пахаванняў. Тым не менш засяроджванне месцаў пахаванняў Рагвалодавічаў у адным горадзе сведчыць аб Полацку як аб галоўным цэнтры княства і месцы канцэнтрацыі правячай дынастыі⁵⁴.

Па аналогіі з дынастыяй Рурыкавічаў у полацкіх князёў фарміруецца выразнае проціпастаўленне "свой — чужы" ("хрысціянін — язычнік"), а ў калектыўных уяўленнях складваецца вобраз "чужых", якімі, па ўсёй бачнасці, з'яўляліся балцкія супольнасці — земгалы, латгалы, селы, літоўцы. Пры гэтым вайна з імі

была справай усяго роду. Паказальным прыкладам у гэтых адносінах з'яўляецца паведамленне "АМГ" пра бітву Усяславічаў з земгаламі пад 6614 (1106) г.: "томже лете победиша Зимегола Всеславичь всю братию и дружины оубиша 9 тысящ"⁵⁵. У бітве ўдзельнічала большасць прадстаўнікоў дынастыі, што сведчыць аб уяўленнях аб дынастычным адзінстве.

Падвядзем высновы. У перыяд станаўлення раннесярэднявекавых дзяржаўных утварэнняў этнічная агульнасць фарміравалася вакол уладных структур, якія з'яўляліся ядром дзяржаўнай ідэнтнасці. Перанос сучасных уяўленняў аб дзяржаве на сярэднявекую эпоху хоць і не з'яўляецца метадалагічна абгрунтаваным, тым не менш фармальна не супярэчыць факту зараджэння дзяржаўнасці на тэрыторыі Беларускага Падзвіння. Аднак пабудова на гэтай аснове канцэпцыі, як гэта зрабілі аўтары першага тома "Гісторыі беларускай дзяржаўнасці", пры сучасным стане крыніцавай (летапіснай, археалагічнай і сфрагістычнай) базы заўсёды будзе пакідаць месца для дыскусіі.

"Матрычны перанос" сучасных уяўленняў аб дзяржаве, рэалізаваны ў дачыненні да сярэднявекавой Полацкай зямлі, можа прывесці да супрацьлеглых высноў: як на карысць існавання ўласна Полацкай дзяржаўнасці "да Рагвалода", так і супраць яе. Пры гэтым нават апаненты "протадзяржаўнай" полацкай ідэнтнасці ўсё ж прызнаюць "своеобразие белорусского Средневековья", "культурную обособленность региона" і "идеологическое своеобразие его обитателей"⁵⁶.

На сённяшні дзень можна канстатаваць адзіны ўстойлівы маркер існавання самастойнай дзяржаўнасці ў Полацкай зямлі — гэта наяўнасць уласнай княжацкай дынастыі Рагвалодавічаў, уасобленых гэтай дынастыяй сімвалічных практык і народжаных ёй формаў матэрыяльнай і духоўнай культуры. Менавіта гэтыя цікавыя аспекты засталіся без пільнай увагі ў першым томе "Гісторыі беларускай дзяржаўнасці". Высока ацэньваючы працу калег вымушаныя канстатаваць, што акцэнты ў гэтым накірунку яшчэ трэба расставіць. Замест раскрыцця ключавых сцвярджэнняў аб "полноценном статусе Рогволодовичей среди Рюриковичей" і "двойности генеалогии полоцких князей"⁵⁷ на старонках выдання прадстаўлена якасная храналогія палітычнай гісторыі Рагвалодавічаў з апірышчам на багаты археалагічны матэрыял. Пытанні дынастычнага дыскурса (уласна праяў дзейнасці вышэйшай дзяржаўнай улады, яе практык, успрымання яе насельніцтвам і захаванне гістарычнай памяці аб ёй) засталіся не закранутымі.

У заключэнне падкрэслім, што рэдкая аднадушнасць і апанентаў і апалагетаў Полацкай дзяржаўнасці праяўляецца ў пытанні "политического противостояния полоцкой династии потомкам Ярослава Мудрого" у XI—XII ст. Менавіта з дынастыяй Рагва-

лодавічаў звязаная праява дзяржаўнасці Полацкай зямлі і этнапалітычнай супольнасці пад летапіснай назвай "палачане". Адпаведна, сімвалічныя практыкі Рагвалодавічаў з'яўляюцца адзіна верыфікаванымі на сённяшні дзень сімваламі сярэднявекавой полацкай дзяржаўнасці. Акрамя традыцыйных княжацкіх знакаў, якія маюць прамыя запазычаны ад Рурывічаў, княжацкіх культураў і абрадаў, да тытульных практык Рагвалодавічаў у XI—XII стст. варта аднесці мемарыялізацыю памяці (княжацкія храмы-пахавальні) і полацкі княжацкі антрапанімікон, які з'яўляецца яскравай рысай самаідэнтыфікацыі Рагвалодавічаў⁵⁸. У Полацку шанаванне памяці мясцовых князёў XI—XII стст. было захавана насельніцтвам у памінальных службах⁶⁰. Па гэтай прычыне дынастыя Рагвалодавічаў увасабляла полацкую сярэднявекавую дзяржаўнасць, вобраз якой актыўна выкарыстоўваецца ў нацыянальнай беларускай гістарыяграфіі.

¹ Гл.: Марзалюк І.А. Вобраз полацкай дзяржаўнасці ў беларускім гістарычным наратыве XIX — пачатку XX ст. // Полацк у святле станаўлення гістарычных і нацыянальных форм беларускай дзяржаўнасці (IX—XX стст.): манаграфія. Магілёў, 2019. С. 74—77.

² Штыхаў Г.В. Полацкае княства — калыска дзяржаўнасці на беларускіх землях // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы: матэрыялы міжнар. навук. канф.: Полацк, 22—23 мая 2012 г. Мінск, 2012. С. 31—38.

³ Штыхаў Г. Хто мы // Спадчына. 1989. № 1. С. 31—34.

⁴ История белорусской государственности. В 5 т. Т. 1: Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. Минск, 2018.

⁵ Там жа. С. 125—135, 158—231.

⁶ Там жа. С. 158—210.

⁷ Там жа. С. 125—129.

⁸ Там жа. С. 126.

⁹ Там жа. С. 166—187.

¹⁰ Там жа. С. 147.

¹¹ Штыхов Г. Вытокі дзяржаўнасці Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. 1993. № 1. С. 26.

¹² Варта адзначыць грунтоўны тэксталагічны аналіз "Аповесці мінулых гадоў" І.М.Данілеўскага "Повесть временных лет": основы герменевтического анализа летописного текста" (Москва, 2005), а таксама А.П.Талочкі "Очерки начальной Руси" (Киев, 2015).

¹³ Русь в IX—X веках: археологическая панорама. Москва — Вологда, 2012. С. 276—277.

¹⁴ Sian Jones, The Archeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present. London and New York, 1997. S. 106—127.

¹⁵ Стефанович П.С. Новые подходы к этничности в средневековье: взгляд из "древнерусской перспективы" // Историческая память и российская идентичность. Москва, 2018. С. 467—487; Толочко А.П. Очерки начальной Руси. С. 151—158; Pohl W. Introduction — Strategies of Identification: A Methodological Profile // Strategies of Identification. Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe. Turnhout, 2013. P. 1—64; Urbańczyk P. Trudne początki Polski. Wrocław, 2008.

¹⁶ Толочко А.П. Очерки начальной Руси. С. 156.



¹⁷ Волков В.В. Государство, или Цена порядка. Санкт-Петербург, 2018. С. 58—102.

¹⁸ Urbańczyk P. Trudne początki Polski. S. 216—233.

¹⁹ Толочко А.П. Русь: Держава і образ держави. Київ, 1994. С. 5.

²⁰ Адным з паказальных прыкладаў можа служыць будаўнічая кампанія кіеўскага князя Уладзіміра Свята-славіча ў канцы X ст. па ўмацаванні паўднёвых межаў Русі: *"И нача ставити города по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Стуле, и по Стугне. И поча нарубати муже лучшие от словен и от кривичь, и от чуди, и от вятичь, и от них насели грады; бе бо рать от печенег"* (ПСРЛ. Т. 1. Стб. 121).

²¹ Мельникова Е.А. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы) // Древняя Русь и Скандинавия. Москва, 2011. С. 23.

²² Толочко А.П. Русь: держава і образ державы. С. 10.

²³ Темушев С.Н. Роль правящих династий в развитии ранних славянских государств // Ранние государства Европы и Азии: проблемы политогенеза. XXIII чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто, Москва, 19—21 апреля 2011 г. Москва, 2011. С. 278.

²⁴ Варта адзначыць словы, якія ўклаў летапісец у вусны князя Алега падчас забойства Аскольда і Дзіра: *"И рече Олег Асколду и Дирови: "Вы неста князя, ни рода князь, но азъ есмь рода князь". И вънесоша Игоря и се снь Рюриковъ. И оубиша Асколд и Дира."* (ПСРЛ. Т. 1. С. 17).

²⁵ Мельникова Е.А. Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтнической знати // Древняя Русь и Скандинавия. Москва, 2011. С. 110.

²⁶ Бахрушин С.В. Держава Рюриковичей // Вестник древней истории. 1938. №2. С. 88—98.

²⁷ Толочко А.П. Очерки начальной Руси. С. 314.

²⁸ Урбаньчик П. Saqaliba та Rūsiyya: ідэнтычнасці в ранніх арабскіх джерелах // RUTHENICA. Т. XII. 2014. С. 20.

²⁹ Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Название "русь" в этнокультурной истории Древнерусского государства (IX—X вв.) // Древняя Русь и Скандинавия. С. 150.

³⁰ Белецкий С.В. Древнейшая геральдика Руси // Повесть временных лет. Санкт-Петербург, 2012. С. 457.

³¹ Русь в IX—XI веках: археологическая панорама. С. 445.

³² Салмин С.А. Владимир и Василий. Мифоотражение историко-социальных реалий // Stratum plus. № 5. 2013. С. 47.

³³ Петрухин В.Я. Славяне и Русь: идентификация и самоидентификация в начальном летописании // Социальная идентичность средневекового человека. Москва, 2007. С. 59.

³⁴ Буданова В.П. Корпоративность раннесредневековой этнической общности: миф или реальность // Социальная идентичность средневекового человека. Москва, 2007. С. 305.

³⁵ Федонников Н. Места погребения королей франков из династии Меровингов // Vox medii aevi. 2017. Vol. 1. С. 94.

³⁶ Асеев Ю.С., Беляев Л.А. Десятичная Богородицы церковь // Древняя Русь в средневековом мире: энциклопедия. Москва, 2014. С. 237.

³⁷ Дук Д.В., Кежа Ю.Н. Символические аспекты репрезентации власти полоцких князей Рогволодовичей // Славянский альманах 2019. Вып. 3—4. Москва, 2019. С. 11—31.

³⁸ Кежа Ю.Н. Да пытання аб станаўленні ўлады Рагвалодавічаў у Полацку // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждyscyплінарных даследаванняў. Наваполацк, 2014. С. 92—100.

³⁹ Гэты тэзіс відавочна ілюструе полацкі княжацкі антрапанімікон XII ст., а таксама ўгадка полацкіх князёў у летапісах як "Усяславічаў" і "Рагвалодавых унукаў".

⁴⁰ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 10.

⁴¹ Там жа. Стб. 76.

⁴² Там жа. Т. 2. Стб. 63.

⁴³ Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков). Москва, 1994. С. 118.

⁴⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 206.

⁴⁵ Старославянский словарь... С. 235.

⁴⁶ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 299.

⁴⁷ Там жа. Стб. 301.

⁴⁸ Дук Д.В., Кежа Ю.Н. Символические аспекты репрезентации власти полоцких князей Рогволодовичей. С. 11—31.

⁴⁹ Дук Д.В., Кежа Ю.Н. Символические аспекты репрезентации власти полоцких князей Рогволодовичей. С. 11—31; Кежа Ю.Н. Трезубцы на плинфе полоцких храмов XII в. // Актуальные проблемы архитектуры Белорусского Подвинья и сопредельных регионов. Ново-полацк, 2018. С. 83—89.

⁵⁰ Бойцов М.А. Погребение государей // Словарь средневековой культуры. Москва, 2003. С. 369.

⁵¹ Габрусь Т.В. Полоцкий Софийский собор и полоцкая школа зодчества // Древнейшие города Беларуси. Полоцк. Минск, 2012. С. 422.

⁵² Там жа. С. 424—425.

⁵³ Полацк у святле станаўлення гістарычных і нацыянальных форм беларускай дзяржаўнасці (IX—XX стст.); манаграфія / Д.У. Дук [і інш.]. Магілёў, 2019. С. 33—39.

⁵⁴ Гэтая акалічнасць адрознівае месца пахавання полацкіх князёў ад прадстаўнікоў дынастыі Рурывічаў, пахаванні якіх з другой паловы XI—XII ст. знаходзяцца не толькі ў Кіеве, але і ў іншых старажытнарускіх цэнтрах.

⁵⁵ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 281.

⁵⁶ Русь в IX—XI веках: археологическая панорама. С. 275, 276.

⁵⁷ История белорусской государственности. Т. 1. С. 180.

⁵⁸ Русь в IX—XI веках: археологическая панорама. С. 276.

⁵⁹ Дук Д.В., Кежа Ю.Н. Символические аспекты репрезентации полоцких князей Рогволодовичей. С. 30—31; Кежа Ю.М. Абрад інтранізацыі полацкіх князёў Рагвалодавічаў: агульнае і адметнае // Полацк у святле станаўлення гістарычных і нацыянальных форм беларускай дзяржаўнасці (IX—XX стст.). С. 25—32.

⁶⁰ Галубовіч В.У. Miscellanea historica polocensia. Даследаванні па гісторыі Полаччыны XII—XVII стст. Гродна, 2014. С. 8—9.

Дзяніс Дук, рэктар Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта, доктар гістарычных навук, прафесар;
Юрый Кежа, дацэнт кафедры гісторыі турызма Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, кандыдат гістарычных навук.

